

גבריאל פיינדר, דון סקורצ'בסקי ודן סטון

מבוא

בריאיין שנערך בביתו ב־4 בפברואר 2015¹ פתח לורנס לנגר את הדלת ובידו ספר: "תנו לי ללכת" מאת הלגה שניידר, סיפור לופת על אימה, שבשנת 1941 עזבה את משפחתה כדי להצטרף למלחמה נגד היהודים ולשמש שומרת ס"ס במחנות ריכוז נאציים. לנגר מגיע לעיקר: "למה האם אומרת שהיו במקום גרמנים כשהמחנה שוחרר? הכול יודעים שהגרמנים נטשו את המחנה שבועיים קודם לכן. זה גורם לי לפקפק במהימנות הספר כולו". זו אינה הערה חריגה מצד לנגר. במשך יותר מחמישים שנה רדף בהתמדה אחר הסיפור האמיתי של השואה: בספרות, באומנות, בקולנוע, והכי חשוב אולי – בעדויות שואה.

לנגר נולד בברונקס בשנת 1929 לאירווינג ואסתר (שטראוס) לנגר. הוא מתאר את דרכו האינטלקטואלית עד שנעשה אחד החוקרים הראשונים במעלה של השואה במאמר היפהפה הפותח גיליון מיוחד זה, "חיי לצד המוות בשואה". כשהוא נשאל על העניין שלו בשואה הוא חוזר בזמן אל הדירה בבניין בברונקס, שהתגורר בה עם הוריו ואחותו עד שהלך ללמוד בבית הספר ללימודים מתקדמים בהרווארד. הוא זוכר שבראשית שנות הארבעים עברה לגור בדירה שמעליהם משפחה יהודית מגרמניה. שמות הבנים היו זיגי ופאול. הם היו מהגרים. לנגר מספר שלא ידע במפורש שהם פליטים, אבל "בכל זאת, זרעי העניין שלי בשואה כבר נטמנו. מה הם עשו שם?"

אחר כך הוא מעלה את ההשערה שהעניין האקדמי שלו בשואה המשיך להתפתח כשהיה עוזר הוראה בהרווארד, בקורס על "אידיאות של טוב ורע בספרות המערב". הוא נמשך לחקור את הרע בטרם פנה לחקר השואה. הוא זוכר שהיו שישה או שבעה עוזרי הוראה, "שרבים מהם כבר מתים".

נדלג לשנתו הראשונה כפרופסור לאנגלית בסימונס קולג'. ביום השנה לסיום מלחמת העולם השנייה ב־1960, חמשיעשרה שנים לאחר המלחמה, פנה אליו נשיא ארגון הסטודנטים היהודים "הלל". הוא אמר שהסטודנטים של "הלל" רוצים שמישהו ישוחח עימם על השואה. לנגר קרא ספרים על מה שקרה, אבל היה מסויג. הוא הבין שמוטב שילמד מעט את הנושא. הוא קרא את "לילה" מאת אלי ויזל, שזה עתה ראה אור. הוא קרא גם את הרומן "אחרון הצדיקים" מאת אנדרה שורוץ־ברט, שפורסם באנגלית ב־1960, שנה לאחר פרסומו המקורי בצרפתית. הוא חקר קצת את נושא החינוך הנאצי. לא עבר זמן רב (1965) בטרם לימד את הקורס הראשון על ספרות שואה בארצות־הברית.

¹ כל המובאות מדברי לנגר במבוא זה הם מראיונות שערכה עימו דון סקורצ'בסקי מ־2015 עד 2019.

כעבור שלוש שנים קיבל לנגר מלגה מטעם תוכנית פולברייט כדי ללמד באוסטריה. הוא ואשתו נסעו לווינה ליום אוריינטציה לכל מלגאי פולברייט באוסטריה וראו בדרך את השלט "מאוטהאוזן". "שאלתי את אשתי, 'כדאי שנציץ?' עלינו בדרך תלולה. זה לא היה מחנה השמדה, אף שהיה בו תא גזים קטן. לא היה מוזיאון; פשוט התהלכת במחנה". כשחזרו לזלצבורג הלך לנגר להסתפר וכשקרא עיתון צדה פתאום את עינו הכותרת "איש ס"ס לשעבר חוזר הביתה". איש הס"ס שוחרר באיטליה: "ב-1963 השתחרר סוף-סוף. נהגו בו כאילו היה גיבור ששב הביתה. אמרתי לאשתי, 'אני לא יודע איך לפרש את זה'. הדברים הקטנים האלה". העניין של לנגר ב"דברים הקטנים האלה" תרם לעיצוב דרכו המחקרית.

"השואה והדמיון הספרותי" (*The Holocaust and the Literary Imagination*, 1975) היה המחקר הראשון בנושא ספרות השואה שפורסם בארצות-הברית. הספרים הבאים שלו פורסמו מייד לאחר שהושלמה כתיבתם: "עידן של זוועה: מוות בספרות המודרנית" (*Death in Modern Literature*, 1978); "גרסאות של הישרדות: השואה ורוח האדם" (*Versions of Survival: The Holocaust and the Human Spirit*, 1982); "עדויות שואה: חורבות הזיכרון" (*Holocaust Testimonies: The Ruins of Memory*, 1991); "להודות בשואה: אסופת מאמרים" (*Admitting the Holocaust: Collected Essays*, 1995); ו"ניכוס השואה" (*Preempting the Holocaust*, 1998). אסופת מאמרים בעריכתו, "אומנות מן האפר: אנתולוגיית שואה" (*Art from the Ashes: A Holocaust Anthology*, 1995), עדיין נלמדת בקורסים על השואה. המונח הידוע ביותר של לנגר, "בחירות שאין בהן בחירה" (*choiceless choices*), נטבע במאמר שפורסם בשנת 1980 ונעשה אחד המושגים הבסיסיים בחקר השואה.² המונח מתייחס להחלטות כיצד לנהוג במצבים בגטאות או במחנות, מקומות ששום החלטה של ממש לא הייתה אפשרית בהם. בריאיון עימו הוא מסביר:

לאישה בגטו יש תרופה בכמות שמספיקה לטיפול בחולה אחד, אבל בעלה ואחיו שניהם חולים. האם היא צריכה לתת את התרופה לבעלה או לחלק אותה בין שני האחים? אלי ויזל עומד לצד אביו בזמן שקאפו מכה את האב. אם יתערב, יקבל מכות. אם לא יתערב יאלץ לצפות באביו מקבל מכות. עליו לבחור בין רע לרע יותר.

לנגר נמנה עם חוקרי השואה המעטים, מכל הדיסציפלינות, שמונח שטבעו נכנס לאוצר המילים של חקר השואה.

ספרו של לנגר "עדויות שואה: חורבות הזיכרון", המבוסס על מחקר שערך על עדויות בעליפה שמסרו ניצולים בארכיון פורטנוף לעדויות וידיאו באוניברסיטת ייל, בוחן בדקדקנות את היסודות המילוליים, החזותיים, הפסיכולוגיים והאינטלקטואליים של

² Lawrence L. Langer "The Dilemma of Choice in the Death Camps", *Centerpoint: A Journal of Interdisciplinary Studies*, 4, 1 (1980), pp. 53–59; reprinted in John K. Roth and Michael Berenbaum (eds.), *Holocaust: Religious and Philosophical Implications*, New York: Paragon House (1989), pp. 222–232

העדויות. הוא עצמו שימש מראיין ב־85 מתוך 4,400 הראיונות בארכיון פורטונוף. הספר זכה בפרס חוג מבקרי הספרות הלאומי (National Book Critics Circle Award), והמוסף לספרות של "הניו יורק טיימס" הכניס אותו לרשימת "עשרת הספרים הטובים של 1991". זה היה ספר המחקר הראשון שעסק בעדויות ניצולים ככלי להבנת השואה והוא עדיין נחשב טקסט מרכזי.

האם הגיע לנגר לתחום רק כשאנשים התחילו סוף־סוף לדבר על השואה? הוא טוען שלא; לא נכון שאנשים לא דיברו עשרות שנים על השואה: "איש פשוט לא רצה להקשיב". הוא נזכר שאשתו של ג'פרי הרטמן אמרה לו שגם לסיפור שלה לא רצו להקשיב. לבסוף היא חדלה לנסות ובמשך עשרות שנים לא סיפרה אותו.

לנגר למד הרבה ממה שהוא יודע על עדויות שואה מהניסיון שצבר כמראיין במאות ראיונות ומצפייה בהם. הוא נזכר איך המרואיינים עיצבו שוב ושוב את מושגיו, איך גיבש את עמדתו על סמך הראיונות שערך ואחר כך שב וצפה בהם. לעיתים פלשו הראיונות לחייו הפרטיים. הוא צוחק כשהוא נזכר שכאשר החל בשנת 1984 לצפות בעדויות שואה מוקלטות אמרה לו אשתו שאם לא יפסיקו לצפות בראיונות לפני השינה הם יזדקקו לחדרים נפרדים. לאחר מכן, הוא מגחך, התרחשה חוויית הצפייה במשרדו בשעות היום.

לראות ולקיים ראיונות רבים כל כך על השואה פירושו להגיע לארכיון עדויות שקשה לאמוד את היקפו. אבל יש סיפורים שלא שוכחים. לנגר מרבה להיזכר באישה (בסי ק) שתיארה כיצד חיכתה בתור ארוך כשפתה, שעתה זה נולדה, חבוייה תחת זרועה. בדיוק כשהגיעו לראש התור התינוקת השתעלה. הקצין שאל, "מה יש לך שם?" "זו הייתה הפעם האחרונה שראיתי את הצרור שלי", סיפרה ללנגר.

לנגר למד מן הסיפור הזה משהו חשוב מאוד על זיכרון וזמן. בסופו של דבר קישר אותו למשהו ששמע מחברתו שרלוט דלבו. ספרה של דלבו, "אושוויץ נאַחֵרִי" (*Auschwitz and After*, 1985), והרעיונות הגלומים בו סייעו בידו להבין למה התכוונה ניצולה אחרת כשאמרה "מאז אני חושבת שכל חיי הייתי לבדי". הוא מסביר שלרגע שבו התינוקת נלקחת אין עבר ואין עתיד – "הוא פשוט קיים". היום אולי ננסח זאת במונחים של תיאוריית הטראומה, אבל לפני כמה עשורים שאב זאת לנגר מדלבו וקרא לזה "זיכרון עמוק".

לנגר שולף מכתב אחד מכמה מכתבים שקיבל משרלוט דלבו ומוציא אותו בזהירות מן המעטפה שלו. במכתב הראשון היא מכנה אותו "פרופסור" ואחר כך, באחרים, "לארי". הוא שוקע במחשבות ומפטיר: שרלוט דלבו התארחת כאן, בבית הזה. באושוויץ היא חיה 70 ימים בלי מים וחלתה שוב ושוב בדיזנטריה. אני ואתה איננו יכולים לתאר לעצמנו מה דלבו חוותה". המחשבה על השיחות עם דלבו מעוררת זיכרונות אחרים:

אנשים שואלים "למה הם לא עשו משהו?" הם לא יכלו. בחור מגיע עם המשפחה שלו והם שולחים חצי משפחה שמאלה וחצי ימינה. הוא חשב שאחיו צריך להיות עם הוריו אז הוא אמר לו "לך לאימא ואבא". והאח הלך. הניצול מגמגם וממלמל: "הרגתי

את אח שלי". הוא מאמין באמת ובתמים שהוא שלט בהחלטה שלו. הוא לא ידע לאן הם ילכו. הוא אמר שהוא הרגיש כל כך אשם. לא התווכחתי איתו, אבל זו לא הייתה אשמתי. את הסיפור הוא סיפר לי ארבעים שנה אחר כך.

כאשר לנגר נשאל על אומנות הריאיון – איך עורכים ריאיון שואה אפקטיבי – הוא עומד על כך שעלינו להבין שהניצולים הם המומחים:

קורים דברים שאינך מוכן להם. מה אתה עושה כשניצול מאבד את הקול בזמן ריאיון? איך לנהוג בהבנה? עליך לדעת מה לומר ואיך להתמודד עם הדברים. אפשר לייחס חשיבות מופרזת לכרונולוגיה. אתה מניח להם להכתיב את הכיוון, ואם הם רוצים לדלג מ-1938 ל-1942 אתה מניח להם לדלג משום שככה המוח שלהם עובד. אומנות גדולה שוברת את הכרונולוגיה.

כשחיים אנגל, ניצול מסוביבור, הסכים להתראיין לארכיון פורטנוף, לנגר נבחר לראיין אותו. זה אחד הראיונות החשובים בארכיון משום שהיו ניצולים מעטים כל כך ממרד סוביבור. בריאיון לנגר נזכר:

כשראייתי אותו נשארתי אולי עשרה, אולי שמונה. ידעתי על סוביבור וידעתי שיש כמה דברים שאני רוצה לשאול אותו. הוא סיפר שהמשימה שלו הייתה להרוג קצין ס"ס. הוא אמר שהוא רצה לומר "זה בשביל אימא שלי. זה בשביל אבא שלי". חיים לא חשש לחלוק עליי, וזה טוב. הוא חשף את התמימות שלי. חיים לימד אותי משהו על שפה והבנה. הוא אמר: "אני יכול לספר לך מאה פעם, אבל אם לא היית שם לא תוכל להבין. המילים שלי לא מוסרות איך זה היה באמת. אבל אנחנו רוצים שאנשים ידעו, אז אני מדבר".³

לנגר עומד על כך שניצולים מכירים את הסיפור שלהם ואינם זקוקים לעידוד מצד המראיינים. הוא אינו אוהב שאלות מוכנות מראש או מראיינים שמעודדים את הניצולים לחיות מחדש את העבר בהווה. הוא מספר על ניצול שאמר לקראת סוף הריאיון עימו: "אני רוצה לשתף את הסיפור שלי עם מישהו שמכיר אותי באמת. זה לא קל. לא קל לחיות ככה". ההערה הזאת עוררה אצל לנגר תודעה מסוג חדש בדבר "החיים שלאחר המוות" של השואה או המוות בחיים.

בחקר השואה דחה לנגר בתוקף מסרים של גאולה. ההסבר לדחייה זו נעוץ במציאות שבה אנשים מתו בלי שום סיבה. זה היה רצח עם חסר רחמים, חסר טעם. הוא מתעקש שנראה את הזוועה כמות שהיא ונימנע מסופים שחוגגים את הניצחון כמו סופם של "רשימת שינדלר" או של "האדם מחפש משמעות" מאת ויקטור פראנקל. המון אנשים ניסו לשרוד, מתעקש לנגר. "הם היו נחושים ונאבקו בכל כוחם. ואף על פי כן הם מתו. ואם שרדו? מזל גרידא". גם הכללות על הניצולים אין הוא מעודד: "תלוי איך החיים שלך. אחד

³ Chaim E. Holocaust Testimony (HVT-1326), *Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies (FVA)*, Yale University Library

הדברים שלמדתי היה שלא להשתמש לעולם במונח 'רוב האנשים' כי אין לי שום מושג על מי בדיוק הוא מורה".

בשנת 1992, לאחר יותר משלושה עשורים של הוראה, פרש לנגר מסימונס קולג' כדי להתפנות לכתיבה. בעשור האחרון הוסיף לעבודה שלו על עדויות וזיכרון גם התמקדות באומנות. הוא כתב מאמרי ביקורת ארוכים לאחד-עשר כרכים בשיתוף ניצול השואה והאומן שמואל בק; במאמרים יש ניתוח חריף של התמות הדתיות והרוחניות בציוריו של בק ושל המשמעויות החזותיות שלהם. בקרוב יראה אור ספר המכנס את המאמרים החדשים של לנגר על השואה, "החיים שלאחר המוות של השואה", שממנו נלקח מאמרו שנכלל בגיליון מיוחד זה.⁴

ברבות מן ההרצאות שלו לציבור הרחב חוזר לנגר לסיפורים כמו אלו של חיים אנגל, שרלוט דלבו ואדית פ'. הוא גם חוזר ומזכיר את העדות של אדית פ', שחלקים ממנה הוא יודע לצטט בעל-פה. היא סיפרה לו שבאשוויץ השמש הייתה שחורה: "היא אף פעם לא הייתה בהירה".⁵ כשתיארה את מסעה ברכבת מאשוויץ בחורף 1944 אמרה שכאשר עצרה הרכבת בתחנה בכפר בגרמניה היא הסתכלה מבעד לחלון. קבוצה של ילדים גרמנים ואימותיהם עמדו על הרציף. "היא שאלה את עצמה", לנגר מנמיך את קולו, "האם יש דבר כזה, אהבה?"

ההשפעה של לורנס לנגר על לימודי השואה אינה מסתכמת בחקר הספרות ובחקר העדויות, אף שאלו הם כמובן האתרים העיקריים שבהם עבודתו נידונה. אי-אפשר לפתוח ספר שעוסק בהיבט כלשהו של זיכרון, עדות או ספרות הנוגעים לשואה בלי להיתקל לא רק בשמו של לנגר אלא גם בדיון ברעיונותיו. ספרם החדש של ניקולס שֶׁר ודומיניק ויליאמס על הזונדרקומנדו של אושוויץ,⁶ למשל, דן בלנגר בהקשר של עדויות ספציפיות והמתח בין זיכרון הניצול לעובדה ההיסטורית. הוא דן בו גם בהקשר של ההיבט המגדרי של תהליך מסירת העדות (מערכת היחסים בין המראיין למרואיין, למשל). שֶׁר וויליאמס מדגישים את הצורך בגישה אתית לעדויות בעל-פה, גישה שנוהגת כבוד במילים של המרואיין ואינה עורכת את דבריו. הרעיונות של לנגר משמשים גם במאמרים שעניינם השוואות בין השואה ובין מערכת הפנימיות לַלְדֵי הילידים בקנדה;⁷ במחקרים על השפעת

⁴ Lawrence L. Langer, *The Afterdeath of the Holocaust*, Houndmills: Palgrave Macmillan (2021).

⁵ Edith P. Holocaust Testimony (HVT-107), *FVA*

⁶ Nicholas Chare and Dominic Williams, *The Auschwitz Sonderkommando: Testimonies, Histories, Representations*, Houndmills: Palgrave Macmillan (2019), pp. 177, 191, 225

⁷ Dorota Glowacka, "Never Forget": Intersecting Memories of the Holocaust and the Settler Colonial Genocide in Canada", in: Shirli Gilbert and Avril Alba (eds.), *Holocaust Memory and Racism in the Postwar World*, Detroit: Wayne State University Press (2019), p. 396

העולם הדיגיטלי על מסירה, הקלטה ואחסון של עדויות שואה;⁸ ובמחקרים שגילו מחדש לאחרונה כמה מעדויות השואה המוקלטות המוקדמות ביותר, כמו אלו שהקליטו דוד בודר (Boder) או הוועדות ההיסטוריות שקמו לאחר המלחמה במחנות עקורים או מכוני מחקר חסרי ניסיון.⁹ כיום יש מי שמותחים ביקורת על הרעיונות של לנגר – בייחוד חוקרי עדויות שטוענים שבתמיכתו בעדויות וידיאו בנימוק שהן מציעות "טקסט לא מתווך", הוא לא נתן את הדעת על הדרכים שבהן עדויות בעל־פה "מותנות, ומושפעות בין היתר מהבדלים בזמן, במקום, במדיום ובקהל";¹⁰ וכן חוקרים שמוכיחים אותו על התעלמותו מחשיבותן של עדויות אודיו שהוקלטו לאחר המלחמה.¹¹ יהיה אשר יהיה תוקפן של ביקורות אלו, התוכנות של לנגר והגישה המפוכחת אך האמפתית שלו לספרות שואה ולעדויות שואה הכשירו את הקרקע לניתוחים בני זמננו.

מעבר לגבולות התחום הנרחב של "לימודי זיכרון" וספרות שואה, לנגר הוא אחד מחוקרי הספרות המעטים ביותר שהיסטוריונים של השואה הביאו בחשבון את מחקריהם. בניגוד גמור להיסטוריונים בתת־תחומים אחרים, ההיסטוריונים של השואה הסתייגו עד לא מכבר מכל שימוש במושגים ובשיטות שמקורם מחוץ לדיסציפלינה שלהם.¹² מ"מילות מפתח" ("בחירות שאין בהן בחירה") עד רגישות אנטי־גאולתית, שאינה נרתעת מלגשת לזוועה שבלב סיפור השואה – לנגר סיפק להיסטוריונים ולחוקרי שואה אחרים מערכת מונחים ומושגים שנמצאה עמידה ופרודוקטיבית מאין כמוה. כריסטופר בראונינג, למשל, דן ביוזרטים בגטאות של פולין הכבושה במונחים של "בחירות שאין בהן בחירה" וחוזר ופונה לרעיון זה בסוף חיבורו על מחנה הכפייה סטרוביצה.¹³ במחקר שלה על מוזיקה בשואה, שירלי גילברט מחרה־מחזיקה אחר לנגר כדי להגן על הקריאה האנטי־גאולתית שלה עצמה את התפקיד שמילאה המוזיקה בגטאות ובמחנות וכותבת: "לנגר ציין בצדק שהמונח 'הישארות בחיים' הולם יותר מן המונח המנחם, הטעון מבחינה ערכית,

⁸ Jeffrey Shandler, *Holocaust Memory in the Digital Age: Survivors' Stories and New Media Practices*, Stanford: Stanford University Press (2017), p. 31

⁹ Alan Rosen, *The Wonder of Their Voices: The 1946 Holocaust Interviews of David Boder*, New York: Oxford University Press (2010); Hannah Polin-Galay, *Ecologies of Witnessing: Language, Place, and Holocaust Testimony*, New Haven: Yale University Press (2018); Laura Jockusch, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, New York: Oxford University Press (2012)

¹⁰ Shandler, *Holocaust Memory*, p. 84

¹¹ Rosen, *The Wonder of Their Voices*, p. 151

¹² Dan Stone, "Introduction: The Holocaust and Historical Methodology", in: Stone, ראו (ed.), *The Holocaust and Historical Methodology*, New York: Berghahn Books (2012), pp. 1–19

¹³ כריסטופר ר' בראונינג, זיכרון של הישרדות: במחנה כפייה בוויז'בניק־סטרוביצה (תרגום): מיכל אלפון), ירושלים: יד ושם (2011).

'הישרדות'".¹⁴ היסטוריונים וחוקרים של השואה מכל הסוגים מצאו שרעיונותיו של לנגר חיוניים להבנה שלהם את השואה.

טענה זו מומחשת היטב במאמרים בגיליון זה, שכולם חבים במידה מסוימת את השראתם לעבודתו של לנגר, וכל אחד מהם מפתח אותה בדרכים דיסציפלינריות אחרות – ספרות, היסטוריה, לימודי קולנוע או לימודי זיכרון – בין שהם מתמקדים בעדות ובין שהם מתמקדים בצילום, בקולנוע או בבדיון. כל אחד מן המאמרים מעיד שהתובנות של לנגר נמצאו שימושיות בעבור חוקרי שואה, וממשיכות להיות כאלה – הן במה שנוגע לניתוח קפדני של הפרטים הקטנים הן במה שנוגע לטיפול בבעיות גדולות כגון שיטות, מקורות ומודלים של הסבר.

הגיליון נפתח בהרהוריו של לנגר עצמו על "חיי לצד המוות בשואה", המשלב הרהורים אוטוביוגרפיים עם מפגן מרשים של חריפות ביקורתית. עולים בו רבים מן הקשיים בלימודי השואה שנידונים במאמרים שאחריו.

שרה הורוביץ מתעמקת בספרה האוטוביוגרפי של שרה קופמן, "רחוב אורדונה, רחוב לאבט" (1994). היא טוענת כי "מאבקה של קופמן להשלים עם עברה השפיע על דמותה וכיוונה של הגותה לכל אורך דרכה האקדמית – גם בעניינים שלכאורה אינם ממין הענייני". בהתאם להנחיה של לנגר ב"עדויות שואה: חורבות הזיכרון" לשים לב ל"זיכרון העמוק", הורוביץ קוראת את הממואר של קופמן כאילו הוא קורא לנו לבחון אותו "בעזרת הפרקטיקות הפסיכואנליטיות של המחברת שלו, ולצד התיאור האוטוביוגרפי לקרוא מחדש חיבורים אחרים שלה, שהם אקדמיים או פילוסופיים יותר, כאוטוביוגרפיה מתווכת".

נח שנקר אף הוא נסמך על התובנות של לנגר במאמרו על עדויות השואה. נקודת הפתיחה של המאמר היא ההבחנה של לנגר בין "זיכרון עמוק" ובין "זיכרון רגיל". שנקר מראה איך עיצבה מורשתו הרוחנית של לנגר "את המאמצים העכשוויים והעתידיים לשמר ולנתח תיאורים של השואה ושל מקרים אחרים של רצח עם". ואולם שנקר מרחיק לכת אף יותר ומנתח את הדרכים שבהן המסגרות המוסדיות של ארגונים שאוספים עדויות אף הן מעצבות את הציפיות של העדים ושל הצופים מן העדות, וטוען: "אם נצפה שוב ושוב בתשומת לב בעדויות שואה נוכל לכוון עם העדים קשר בין-אישי טעון ובו בזמן להמשיך להכיר בפער החווייתי בינינו ובינם".

דון סקורצ'בסקי ודן סטון ממשיכים את התמה הזאת ומתמקדים בעד אחד מוכר מאוד של השואה, איש המחותרת ושליח הממשלה הפולנית הגולה יאן קרסקי, במטרה להראות איך במשך הזמן עדותו משתנה ונשארת קבועה גם יחד, בהתאם להקשר המוסדי שהיא נמסרת בו. הם מדגישים במיוחד איך ככל שהלך ונעשה קרסקי "עד ידוען" גבר ביטחונו ב"הופעה" שלו, החל בחזותו המקצועית בריאיון שלו עם לנגר בארכיון פורטנוף וכלה

¹⁴ Shirli Gilbert, *Music in the Holocaust: Confronting Life in the Nazi Ghettos and Camps*, Oxford: Oxford University Press (2005), pp. 9–10

בריאיון מלא חיים שנתן מאוחר יותר למראיינת ניצולת השואה רוני פירסטון מטעם הארכיון להיסטוריה חזותית של קרן השואה של אוניברסיטת דרום קליפורניה.

שני המאמרים האחרונים במהדורה האנגלית של הגיליון המיוחד לכבוד לורנס לנגר מתרכזים בממד החזותי ועוסקים בבעיות שנוגעות לקולנוע ולצילום. במאמרו של ברי לנגפורד על האמריקניזציה של השואה בקולנוע, נושא שלנגר כתב עליו כבר ב-1983, הוא טוען שמסתו של לנגר על ה"אמריקניזציה" מאופקת ומחמירה יותר מחיבוריהם של רבים מן החוקרים המאוחרים יותר. הוא טוען שנושא האמריקניזציה מורכב יותר מכפי שהוא נראה תחילה, ובקריאה צמודה של "ממזרים חסרי כבוד" של קוונטין טרנטינו (2009) מראה שהסרט עושה "לשואה" אמריקניזציה' בדרכים שמשנות מן היסוד – הופכות על ראשן ממש – את טענתו הראשונית של לנגר; לחלופין, אפשר לראות בו אישור פרובוקטיבי של טענה זו".

גבריאל פיינדר בוחן את "חורבן יהודי פולין: קובץ צילומים", אחד מן הפרסומים הראשונים שהוציאה לאחר המלחמה הוועדה ההיסטורית היהודית המרכזית בפולין. מטרתו העיקרית של פיינדר היא להציל מתהום הנשייה את האלבום הזה – מסמך לא מוכר אבל חיוני – אשר "יותר מכל דבר אחר [...] הוא המחשה חזותית של הזיכרון שלורנס מכנה בדיון שלו בעדויות השואה 'זיכרון לא-הרואי' או 'זיכרון האני המוקטן'". כפי שמראה הדוגמה של פיינדר, היסטוריונים וחוקרי ספרות וקולנוע למדו רבות מלנגר; ההשפעה חוצת-הדיסציפלינות שלו אינה רק נדירה אלא גם מתמשכת ופורייה מאוד.

ביוני 2019 מלאו ללורנס לנגר תשעים שנה. מתוך כבוד והערכה לתרומתו האדירה של חוקר גדול זה לתחום לימודי השואה, ובתודה על הידידות ועל ההדרכה שהעניק לחוקרים צעירים יותר, כמונו, לכבוד יום הולדתו התשעים אנחנו מקדישים לו את הגיליון המיוחד הזה של "דפים לחקר השואה", שמאמריו מתארים את מחקריו הרבים ומקבלים מהם השראה.